

Клеопатра: образ і символ

331 року до Р.Х. Александр Македонський, мандруючи з Мемфісу, де його було висвячено на фараона, заснував у дельті Нілу перше з дев'яти міст, яким дав своє ім'я. Невдовзі він продовжив виправу на Схід і вже ніколи не повернувся назад. Після смерті Македонця 323 року величезна імперія була поділена поміж чотирма його генералами, і найбільша частина разом з першою Александрією дісталася Клавдію Птолемею, який на час поділу був сатрапом Єгипту. Вже 306 року цей македонський грек став царем-базилевсом, а наступного — був коронований на фараона. У новій столиці Єгипту почалась остання епоха величної фараонівської культури.

Еллінізація середземноморських країн в Єгипті мала цілком осібну історію. Грецький ум приніс сюди чимало нового, починаючи від військових стратегій і непереможної фаланги чи нової системи каналів та землеробства (бавовна, кращі сорти винограду) до розвинення іноземної торгівлі¹, до культурних взаємодій, які променували на весь середземноморський регіон. Александрія була їх епіцентром, грецькі досягнення часто доходили свого піку в ній, через неї єгипетсько-грецька культура мала потужний вплив не лише на грецький і римський світи. Населення Александрії складалося з єгиптян, греків, римлян, македонців, персів, сирійців, халдеїв та євреїв². Тигель народів і культур, Александрія приймала в себе всяку творчу натуру, від будівничих Фароського маяка і бібліотекарів до математиків, філософів і астрологів. Свого золотого віку місто і країна сягнули за перших трьох Птолемеїв. Клавдій Птолемей I Сотер (Спаситель) вирішив, що Александрія має стати осердям нового віку для грецької науки і мистецтва. Найкращим зразком його може служити славна александрійська Бібліотека³, відкрита для всіх, хто вмів читати чи хотів вчитися. Навколо неї виникло те, що прийнято порівнювати з університетом, який приваблював багатьох учених (Арістарх з Самотракії, Евклід, Герофіл та інші).

На відміну від більшості інших завойовників, грецькі Птолемеї прийняли Єгипет, його культуру і релігію: вони не тільки молилися єгипетським богам, а й самі ставали ними. Птолемей I "привів" в Александрію й нового бога — греко-єгипетського бога міста Серапіса — і збудував для нього великий храм, Серапейон.⁴ Остання цариця Єгипту Клеопатра VII та її співправителі — брати та син

¹ Далі по тексту, де іншого не зазначено окремо, йдеться про числення часу — до Р.Х.

² Її обсяги можна добре собі з'ясувати, взявши до уваги те, що Єгипет тримав монополію як на виробництво папірису для всього Середземномор'я, так і на виготовлення та експорт ліків, парфумів, дорогоцінностей та ремесел; до того ж чимало купців зі Сходу перевозили свої товари через Александрію.

³ Єврейська меншина була найчисельнішою: за єврейським істориком Йосифом Флавієм (37-бл.100 Р.Х.) — близько трьохсот тисяч. Дехто з дослідників його сучасника філософа Філона Александрійського (20 до Р.Х. — бл. 50 Р.Х.) називає взагалі неймовірну цифру, 1 000 000, — хоча чимала територія, відведена для євреїв у місті, вказує на те, що вони справді становили немалу частку його населення.

⁴ Існувало дві бібліотеки: одна — в храмі Зевса, друга в музеї. Кількість книжок називають різну: від 50 до 700 тисяч сувоїв, що, однак, на той час було найбільшою колекцією у знаному світі.

⁵ Культ Серапіса поширився не лише в Єгипті, але й в цілому Середземномор'ї; невдовзі чи не кожне грецьке місто мало свій *серапейон*. Цьому богам молилися також у Римі. Серапіса пов'язували з давнім культом мемфійського бика Апіса (Озіріса-Апіса), прийняв він і атрибути грецьких Зевса та Гадеса.

— мали, наприклад, попри старі єгипетські, такі нові культові імення, як бог/богиня Філопатор (Батьколюбиві), Філадельф (Братолюбиві) чи Філопатріс (Краєлюбиві). Щоправда, ніхто з Птолемеїв, окрім Клеопатри VII, не розмовляв єгипетською (коптською) мовою.

Обожнення римських імператорів почалося з Юлія Цезаря, історія якого тісно пов'язана з історією Клеопатри. Перший цар-бог Риму й остання цариця-богиня Єгипту⁵ були героями великої історії, що дотривала і до наших днів. До влади в Єгипті Клеопатра стала 18-річною разом зі своїм 11-річним братом Птолемеєм XIII після смерті батька навесні 51 року. Через півтора року почали даватися взнаки палацові інтриги, так що вже навесні 48-го Клеопатра мусила втікати у Верхній Єгипет. Того ж року Александрії дістається римський правитель Юлій Цезар.

«Тоді ж він, потай, викликав до себе Клеопатру з вигнання. Клеопатра забрала з собою одного із своїх повірників, Аполлодора з Сіцилії, сіла з ним у невеличкий човен і, коли вже добре стемніло, причалила неподалік царського палацу. Оскільки вона не могла залишитися непоміченою, то забралася у мішок для постелі і витягнулась у ньому на всю довжину. Аполлодор зав'язав мішок ременем і поніс його через подвір'я просто до Цезаря. Кажуть, що ця винахідливість і сміливість Клеопатри зразу полонили Цезаря. Далі, зачарований її кокетливістю і вродою, він примирив її з братом і домігся того, що вона царювала на рівні з ним».⁶

Цезар посадив на єгипетський трон Клеопатру, і вона невдовзі народила від нього сина, якого александрійці нарекли Цезаріоном. Поновивши владу Клеопатри та Птолемея XIII, Цезар тут же вплутується у важку війну александрійців за цю владу⁷. Юний Птолемей гине у цій війні. Клеопатра знову посідає трон, з іншим молодшим братом і під охороною залишеного Цезарем римського війська. 46 року Цезар запрошує Клеопатру до Риму, чим одкрито визнає свою любов до неї.⁸ Саме в ці роки (47-44) Рим активно розвивається.⁹ Як зазначає Ціце-

⁵ Клеопатра VII Філопатор, цариця Єгипту, донька Птолемея XII, народилася в грудні 70 або на початку січня 69 року, наслідувала на троні батька навесні 51-го, введена до династичного культу як *Батьколюбива Богиня* (Θεα Φιλοπατωρ), пов'язана при вступі на царство як старша правителька зі своїм 11-річним братом Птолемеєм XIII Філопатором (62/61 - 13 січ. 47), вигнана з Єгипту в середині 48-го, поновлена на троні з допомогою Юлія Цезаря бл. 25-30 серпня 48 року (народила від нього сина Цезаріона в 47). Була пов'язана як старша правителька з братом Птолемеєм XIV Філопатором Філадельфом (60/59 - 4 вер. 44), як *Батьколюбиві і Братолюбиві Боги* (Θεοι Φιλοπατορες και Φιλαδελφοι) на початку січня 47-го. Від 4 вересня 44-го пов'язана як старша правителька зі своїм трирічним сином Птолемеєм XV Цезаріоном Філопатором Філометором. Від 37-36 правила подарованими їй Антонієм землями Фінікії, Сирії і Кілікії; тоді ж (можливо, через одруження з Антонієм) змінила своє культове ім'я на *Нову (Молодшу) Батьколюбиву і Краєлюбиву Богиню* (Θεα Νεωτερα Φιλοπατωρ Φιλοπατρις). 34 року Антоній проголосив її "Царицею царів". Після його смерті 1 серпня 30 теж покінчила з життям (12 серпня 30). Єгипет був формально приєднаний як провінція до Римської Республіки 1 серпня 30 року. З Антонієм Клеопатра мала трьох дітей: двійнят Александра Геліоса-Сонце (40 - ?) та Клеопатру Селену-Місяць (40 - ?5), і Птолемея Філадельфа (серп./вер. 36 - ?).

⁶ Плутарх *Цезар* 49.1. Порівняйте фривольний переказ цього сюжету в сучасній подачі: «Цариця проникла в город, переодівшись простолюдинкою, а к римському полководцю ее принесли в мешке. Цезаря сразу подкупило и столь оригинальное появление, и ее ум. Она великолепно говорила на латыни — на языке, который Цезарь уже отчаялся здесь услышать. Свидание затянулось до рассвета. Зная о сладострастии собеседника, Клеопатра применила против него наиболее действенное оружие — любовное искусство. И Цезарь не устоял» (Романова И. Клеопатра / Женщина в истории // *Ярмарка кроссвордов* за травень 2002, №8).

⁷ Див., напр., Aulus Hirtius. *Julius Caesar's War Commentaries: The Alexandrian War* 1-33, зокрема 4-5, 24, 31, 33; також Светоній *Божественный Юлий* 35.1-2.

⁸ «Серед його коханок були і цариці... Але понад усіх він любив Клеопатру: з нею не один раз він бенкетував до світанку, на її кораблі з багатими покоями він готовий був проплисти через весь Єгипет до самої Ефіопії, якби військо не відмовилося слідувати за ним; нарешті він запросив її до Риму і відпустив з великими почестями і багатими дарами, дозволивши їй навіть назвати новонародженого сина його ім'ям. Деякі

рон¹⁰, по вбивстві Цезаря (14 бер. 44) Клеопатра залишалася в Римі ще цілий місяць — до 14 квітня.

В оголошеному після смерті Цезаря його заповіті згадки про сина Цезаріона не було. Клеопатра від'їжджає назад у Єгипет. Цілком імовірно, що за два роки (46-44) свого перебування в Римі Клеопатра мала змогу познайомитися з Марком Антонієм, якщо не знала його раніше.

Клеопатра повертається в Єгипет, і її великий роман з Римом обривається до кінця 41 року. За той час Римська Республіка переживає бурхливий час: духівницею Цезаря його спадкоємцем оголошено його 18-річного племінника Гая Октавія. Починається політична боротьба: Марк Антоній і юрба проти Цезаревих убивць Брута, Кассія і їх спільників, Антоній проти Октавія, Секст Помпей проти Риму, Ціцерон проти Антонія (*філіппіки*), Ціцерон, сенат і Октавій проти Антонія, Антоній і Лепід проти Октавія, Октавій проти сенату, Антоній, Лепід і Октавій проти Римської Республіки ("другий тріумвірат" — 43 рік), проскрипції (100 імен репресованих senatorів, включно з Ціцероном), Секст Помпей проти тріумвірату і Риму... Голод у Римі.¹¹ 1 січня 42 року Юлія Цезаря проголошено богом (*divus iulius*), Октавія — сином божим (*divi filius*). Брут і Кассій¹² готуються до війни проти Антонія з Октавієм і програють її у двох битвах під Філіппами.

41 рік: тріумвір Антоній іде тріумфальним походом через підвладні йому Грецію та східні провінції, збираючи водночас гроші для запланованої ще Цезарем виправи проти парфян.

При вході до міста Ефесу, пише Плутарх,¹³ «жінки, перевдягнуті на Вакханок і чоловіки та хлопчики — Сатири і Пани — ступають перед ним, місто уквітчане плющем і тирсовими гілками, наповнене звуками арф, ріжків і флейт, люд вітає його як *Діоніса Плотського і Дикого*».¹⁴

грецькі письменники повідомляють, що цей син був подібний на Цезаря і обличчям, і поставою. Марк Антоній твердив перед сенатом, що Цезар визнав хлопчика своїм сином» (Светоній *Божественный Юлий* 52.1-2).

⁹ Природньо, що інтелектуальний і мистецький метрополіс тодішнього світу, "Цариця Середземномор'я", Александрія могла подати Цезарю чимало прикладів для поліпшення культурного рівня Риму-столиці. «Всіх, хто в Римі займався медициною, і всім викладачам благородних мистецтв він [Цезар] дарував римське громадянство, щоб вони і самі охочіше селилися в місті, і приваблювали інших» (Светоній *Божественный Юлий* 42.1); «кожного дня він задумував дедалі величніші і численніші плани з улаштування і прикрашання столиці, зміцнення і розширення держави: [...] відкрити якомога багатші бібліотеки, грецькі і латинські...» (там само, 44.1-3). З 1 січня 45 року Цезар, будучи великим понтифіком (*Pontifex Maximus*), за розрахунками александрійського вченого Сосігена робить реформу в календарі: запроваджує новий, сонячний, календар замість давнішого місячного — т.зв. юліанський.

¹⁰ Cicero *Ad Atticum* 14.8.

¹¹ Зерно в Рим зазвичай постачали з Африки та Єгипту.

¹² На початку 42 року Марк Брут і Гай Кассій зібрали велику армію в східних провінціях (Кіренаїка, Македонія, Ахайя, азійські провінції). Захопивши Сирію, Кассій змусив царів кількох залежних від Риму держав — у т.ч. Клеопатру — виплатити йому контрибуції, виставити допоміжні до 18 легіонів загони (легіон — 6 тисяч).

¹³ Плутарх з Хароней жив у 46-122 роках. Свої порівняльні життєписи Плутарх писав через сотню років після смерті Антонія і Клеопатри.

¹⁴ Dionysus Carnivorous and Savage; "Человекотерзатель". Очевидно, як символ цього стихійно екстатичного природного начала в людині Діоніс ототожнюється також з Озірісом, Серапісом, Мітрою, Адонісом, Лібером. Культ Діоніса-Вакха був відновлений Юлієм Цезарем. Про Антонія-Діоніса див.: Plutarch *Antony* 24.3.

Очевидно, граючи у цьому дійстві роль Діоніса, Антоній чудово усвідомлював найсуттєвіше символічне діяння цього бога плодородних сил Землі — те, що він природнім чином (наприклад, через споживання Вина) звільнює людей від буденних клопотів, гризот, кайданів розміреного побуту, рве накинуті ворогом пута, насилає священне безумство, а взагалі в усьому протиставляється Аполлону як богові ладу влади, порядку, цивілізації.

У місті Тарсі (Кілікія) політичний бог Антоній кличе до відповіді єгипетську царицю Клеопатру. І вона їде — не просто як цариця залежної від Риму держави до одного з володарів цивілізованого Римського світу, — а, як підкреслює поетичний історик Плутарх, пливе, як богиня плодороддя Венера до іншого, належного їй бога.¹⁵

Палала на воді її галера
Престолом осіяним, де Корма —
суцільне Золото, Вітрила — пурпур,
й такий пахучий, аж вітри Вмлівали
від пристрасті, а Весла Сріблом
Флейтам у такт вдаряли по воді,
і та раз в раз звивалася любовно
під їх ударами. Неописанна ж
лежала в Злототканому Шатрі,
живописуючи саму Венеру —
цю гру ума, що дужчий за природу;
а поруч два усміхнені Амури
ямчастощокі їй студили лиця
барвистим Опахалом, та, здається,
той легіт ще їх більше гарячив
і зводив всю роботу нанівець.

Роблячи Клеопатру символом Венери, Шекспір мислить Венеру як гру ума, витвір мистецтва, у чому так само наслідує поетичного Плутарха, який пише: «She [Cleopatra] herself reclined beneath a canopy spangled with gold, adorned like Venus in a painting, while boys like Loves in paintings stood on either side and fanned her.»¹⁶ У су-

¹⁵ Венера у римській міфології — богиня садів; персоніфікація абстрактного поняття “ласка богів” — *venia*. Храм Венери у Римі побудував Гай Юлій Цезар, який вважав її родоначальницею свого роду Юліїв, — чи не тому Овідій (43 до Р.Х. — 18 Р.Х.) описав Венеру як матір божественного Юлія Цезаря (матір-богородицю). Клеопатру ототожнювано також з Ізідією. Про священний шлюб Озіріса і Ізіді, напр., пише цілий трактат і Плутарх. У Греції поклоніння Ізіді почалося, очевидно, після 330 року до Р.Х. (македонське завоювання Середземномор’я); в Італію воно прийшло пізніше — десь у II ст. до Р.Х. Про цю незвичайну зустріч Клеопатри і Антонія див.: Plutarch *Antony* 26, якого дослівно повторює Шекспір у трагедії *Антоній і Клеопатра* 902-917.

¹⁶ Plutarch *Antony* 26.2 — в перекладі Бернадотте Перріна (Bernadotte Perrin, Loeb Classical Library, 1920). Перший англійський перекладач сер Томас Норт (Sir Thomas North, London, 1579, переклад зроблений з французького перекладу 1559 року) підкреслює одягу Клеопатри-Венери, її хлопчиків-Купідонів, її дівчат-Нереїд та Грацій: «And now for the person of her selfe: she was layed under a pavilion of cloth of gold of tissue, apparellled and attired like the goddess Venus, commonly drawn in picture: and hard by her, on either hand of her, pretie faire boyes apparellled as painters doe set forth god Cupide... her Ladies and gentlewomen also, the fairest of them were apparellled like the nymphes Nereides (which are the mermaides of the waters) and like the Graces...». Слід зазначити, що в 75 році Р.Х., коли писалися ці рядки, у всі наступні роки, коли ці рядки читалися, Венера і купідони на картини, так само як і морські русалки чи грації образно мислилися вбраними (apparellled, attired, adorned) в природну голізну. Судячи з деяких ренесансних полотен голе тіло мислилося як одяг душі (тому всі найосновніші алегоричні персонажі — Любов, Грації, Єва, Андромеда, Аврора та інші — зображалися голими).

часному непоетичному дискурсі¹⁷ зі всієї сакральної символіки — злото-срібних частин державного корабля, вишиваних шатер-покрівів, одягів душі тощо — алхімічним чином одержуємо чистий хімічний продукт: частину галери, оббиту золотом, оббиті сріблом весла, голу Клеопатру в шатрі ("в уборе Афродити"), оточену голими хлопчиками та жінками. Музика як символ гармонії включає в себе і ритм весел — але непоетичний дискурс музичних весел не визнає, як і взагалі гармонії між символічним смислом і його формою (вираженням).

Образ Клеопатри полонить Антонія,¹⁸ через цю любов він відкладає воєнну виправу. Зиму 41-40 Клеопатра і Антоній проводять в Александрії. В цей час його дружина Фульвія¹⁹ і брат намагаються втримати його владу в Італії супроти дедалі сильнішого впливу Октавія. Партія Октавія бере верх. Восени 40-го укладається договір про замирення і між самими тріумвірами, і з Секстом Помпеєм. Договір скріплюється шлюбом Антонія з сестрою Октавія Октавією. Клеопатра, "забута" на три роки, виховує Антонієвих близнюків. Антоній врешті вирушає у парфянську виправу, але тут по дорозі в Сирію

«жахливе зло, яке дрімало довгий час, — а саме, його пристрасть до Клеопатри, що її, як гадали, вже були приспали кращі наміри, спалахнуло знову з новою силою» —

пише Плутарх, своїми оцінками і двозначною поетичністю образів уже намічаючи майбутній дискурс.²⁰ Антоній кличе Клеопатру в Сирію, де приносить їй більш як царські дари, повертаючи Єгипту у володіння Фінікію, Келесирію, Кіпр, велику частину Кілікії, частину Іудеї і Аравії Набатеї.²¹ Так Антоній ділить Схід. Він визнає своїх дітей-близнюків — Александра Гелія-Сонце і Клеопатру

¹⁷ «Плутарх писав, что Клеопатра отправилась в путь на ладье с вызолоченной кормой и посеребренными веслами. Царица покоилась под расшитой золотом сенью в уборе Афродиты, а по обеим сторонам ее лежали мальчики [Амури-Купидоны] с опахалами. Дивные благовония восходили из многочисленных курительниц и прекрасная музыка сопровождала всю процессию. Пораженный невиданной роскошью Антоний... забыл о претензиях. Победоносный воитель отныне обратился в смиренного просителя. Он молил, молил ее о ласках, о которых был столько наслышан, и уже не чаял дожидаться желанного часа. Для египетской царицы вновь заблистала заря надежды» (Романова И. Клеопатра...).

¹⁸ Плутарх пише: «Її краса, як кажуть, не була аж такою незрівнянною і не так уже вражала тих, хто її бачив; проте в розмові вона була непереборно приваблива, і все у ній, у поєднанні з переконливістю її мови і характеру, які наче променували в її поведженні з іншими, мали в собі щось надихаюче. І голос у неї був дуже милий, і язиком, наче багатострунним інструментом, вона з легкістю обертала в будь-якій мові на її вибір, так що при бесідах з варварами вона дуже рідко потребувала перекладача, тільки відповідала переважно сама, без допомоги — будь то ефіюпи, троглодити, євреї, араби, сирійці, мідійці чи парфяни. Навіть кажуть, ніби вона знала мови багатьох інших народів також, хоча царі Єгипту до неї не робили і найменшого зусилля вивчити мову своєї країни, а дехто забув і свій македонський діалект» (*Antony* 27.2-3). В сучасному дискурсі цим аспектам образу Клеопатри приділяється мінімум уваги: «... в совершенстве владела множеством языков, что давало ей преимущество общаться с представителями других держав без переводчика» (Романова И. Клеопатра...).

¹⁹ Фульвія, яка до Антонія поховала двох інших чоловіків, свого часу була однією з найвпливовіших жінок в Римі, яка навіть не припускала думки витратити час на домашні клопоти чи приватне життя, прагнучи правити правителями і командувати командирами. "Тож, — правильно пише Плутарх, — Клеопатра була зобов'язана Фульвії тим, що та навчила Антонія терпіти жіночу владу, оскільки у руки Клеопатри він попав уже доволі прирученим і від самого початку навченим прислухатися до жінок" (*Antony* 10.3). Фульвія була першою римською матроною, зображення якої з'явилося на монетах. Вона померла 40 року.

²⁰ Plutarch *Antony* 36.1.

²¹ До того, як Клеопатра посіла трон, Єгипет уже більше двох століть втрачав землі на користь римлян і дедалі більше потрапляв під їх вплив, поки не став країною-клієнтом, однією з країн, які підпалували Риму, аби він тримався подалі. На час, коли Клеопатра стала правителем, було втрачено Кіпр, Келесирію і Кіренайку.

Селену-Місяць й одружується з їхньою матір'ю за єгипетським ритуалом.²² 34 року Антоній приносить ще й Александрійські Дари, і вони з Клеопатрою оголошують себе *Новим Діонісом* і *Новою Ізідіою*.

«Його [Антонія], — пише Плутарх,²³ — зненавиділи також за ту роздачу [земель] для його дітей в Александрії; це видавалося чимось театральним і нахабним, і виявляло ненависть до Риму. Після принесення в гімнасій і розміщення на срібному підвищенні двох золотих тронів, одного для себе, другого для Клеопатри, і інших нижчих для своїх синів, він насамперед оголосив Клеопатру Царицею Єгипту, Кіпру, Лівії і Келесирії, а трон вона мала ділити з Цезаріоном [нар. 47]. Далі він проголосив своїх синів від Клеопатри "Царями царів": Александрові [нар. 40] він призначив Вірменію, Мідію і Парфію (щойно він її підкорить), Птолемеєві [нар. 36] — Фінікію, Сирію і Кілікію. [...] Клеопатра в той раз, як і в інші, коли вона з'являлася на люди, убралася в шати, посвячені Ізіді, і зверталися до неї як до нової Ізиди. [...] Антонія, який за родоводом пов'язував себе з Гераклом, а з Діонісом — за способом життя, який прийняв... назвали Новим Діонісом».²⁴

Октавій тим часом розвиває активне паплюження Антонія і Клеопатри. 32 року Октавій зачитує перед сенатом Антоніїв заповіт, звинувачуючи його в усіх "смертних гріхах" проти Риму і римськості:

«Цезар особливо наголосив на закінченні заповіту, яке стосувалося Антонієвого поховання. Антоній заповідав, навіть якщо він помре у Римі... відіслати його останки до Клеопатри в Єгипет».²⁵ Звинувачення в сенаті були "чорними" — Антонієві закидалося його нечуване несамовладання перед царицею: раз, на бенкеті, де було чимало гостей, він скочив на рівні і кинувся витирати їй ноги; він подарував їй бібліотеки з Пергаму, в яких було двісті тисяч сувоїв; неодноразово, вершачи суд над тетрархами і царями, він отримував від неї любовні послання, висічені в оніксі чи кристали, і відчитував їх; а одного разу під час промови до нього шанованого в Римі оратора Фурнія він скочив з місця, щойно забачив її, і покинув суд, супроводжуючи її ноші.

Римськість же зосереджувалася у слові *vis* — *хотіти, сила, кількість, міць*, і його похідних — *vir-муж, virtute-доблесть*. Любові чи пошани до жіночого роду римський мужський рід не визнавав. Він визнавав культ перського Мітри, культ свого Марса (колись бога плодороддя і першого місяця року і весни) та горді звичаї своїх пращурів етрусків — тріумфи з веденням переможених ворогів в ланцях чи в ярмі, гладіаторські бої. Тому врешті-решт сенат оголошує Клеопатрі війну. Після довгих і непростих готувань 2 вересня 31 року під грецьким мисом Акцієм відбувається вирішальна битва між приблизно рівними силами супротивників.²⁶ Під час морської битви Клеопатра несподівано розвертає свої єгипетські кораблі і тікає. Антоній мчить за нею, і Октавій за кілька днів повністю

²² З Октавією Антоній офіційно розлучиться лише 32 року. Коли Октавія 35 року приїхала з Риму в Афіни, щоб зустріти чоловіка з подарунками, він демонстративно обминув її і Грецію (що з його боку було публічною образою дружини), прямуючи в Александрію до Клеопатри.

²³ Plutarch *Antony* 54.3; 54.3-6; 60.3.

²⁴ Щоб мати уявлення про "новий спосіб життя" Нового Діоніса-Антонія треба мати багато більше знань — з категорії "езотеричних", — ніж нам, на жаль, подають міфологічні словники. Елементи тих словникових знань ми і знаходимо у різного роду текстах у пересмикнутих чи довільно пересіяних контекстах, до яких належить і сформований на сьогодні ірреальний дискурс Клеопатри.

²⁵ Plutarch *Antony* 58.4-6.

²⁶ Антоній мав 500 бойових кораблів, 100 000 піхоти, 12 000 вершників, за нього воювали царі Лівії, Верхньої Кілікії, Каппадокії, Пафлагонії, Коммагени, Тракії, і війська з Понту, Аравії, Іудеї, Лікаонії і Галатії, з Мідії. Октавій мав 250 бойових кораблів, 80 000 піхоти, близько 12 000 вершників.

перемагає його війська. Без сумніву, промова Августа перед цією вирішальною битвою надихнула римських вояків войовничим патріотизмом:

«Для нас, що є римлянами і панами найбільшої і найкращої частини світу, бути зневаженими і підставитися під ноги якоїсь єгиптянки — це бути негідним наших отців... і нас самих... Чи не засмутяться незмірно всі ті, хто вершив [згадуються тут випущені] подвиги, якщо вони дізнаються, що ми поступилися якійсь проклятій жінці? Чи не зганьбимося ми найпослідушіше, якщо, перевершивши стількох мужів хоробрістю, покірно зноситимемо всі образи цього трону, о небеса, александрійців і єгиптян (яким найгіршим і яким найправдивішим ім'ям ще можна назвати їх!), які поклоняються крокодилам і тваринам як богам, які бальзамують свої тіла, щоб надати їм подоби безсмертя, які є найлегковажніші в безсоромності і найкволіші в сміливості, і які, що найгірше, є рабами жінки, а не чоловіка?.. Хто не заридає, побачивши римських воїнів, як вони служать в охоронцях їхньої цариці? Хто не застогне, почувши, що римські вершники і сенатори падають перед нею ниць, як євнухи? Хто не заплаче, почувши і побачивши нікого іншого як Антонія — що двічі був обраний консулом і не раз названий імператором²⁷, що йому разом зі мною було доручено управління суспільними справами, було довірено стільки міст, стільки легіонів, — хто не заплаче, побачивши, що цей чоловік відцурався способу життя, яким жили його предки, набрався чужих і варварських звичаїв, що він уже не шанує ні нас, ні наших законів, ні прабатьківських богів, а натомість поклоняється тій дівці, наче якійсь Ізіді чи Селені, називає її дітей Сонцем і Місяцем, сам врешті прибирає титул Озіріса чи то Діоніса і, на завершення всього, роздаровує острови і материкові землі так, начеб він був паном всієї землі і моря? ... Я скажу вам, що не має більшої нагороди для вас, як підтримувати славу предків, зберігати власні горді звичаї, мститися тим, хто повстає проти нас, розбивати тих, хто ображає вас, завойовувати і правити всім родом чоловічим, і не дозволити жодній жінці зрівнятися з чоловіком».²⁸

Такої наруги над родом чоловічим Рим не потерпів. Ще 11 місяців живуть спільно в Александрії Клеопатра і Антоній, готуючись до смерті. 1 серпня 30 року Єгипет стає провінцією Риму. 1 серпня 30 року Антоній дає останній бій, програє і падає на підставлений меч. Клеопатра накладає на себе руки 12 серпня. Августу так і не вдалося здійснити своє бажання (згідно з офіційною версією Історії) — провести її переможеною у своєму тріумфі.

1 серпня 30 року починається затверджений римським Сенатом відлік нової доби — доби божественного Августа й Імперії. Вводиться імперська цензура, і починається нова — наративна — історія Клеопатри, яка працює на ідеологічну імперську машину. Започаткована ще за часів Юлія Цезаря ідеологічна навала на образ Єгиптянки досить добре покотилася по наміряній колії. З проримських (зазвичай, проімперських) позицій дописує цю історію *так* або *інакше* велике число авторів — історики, поети, філософи. От що пише про цю добу історик Тацит (55-120):

«Після битви при Акції, коли в інтересах спокою і безпеки всю владу довелося зосередити в руках однієї людини, ті великі таланти [які доти красномовно і щиро описували діяння римського народу] перевелися. Правду стали всіляко перекручувати — спочатку через незнання державних справ, яких люди почали сторонитися, потім — з бажання полестити володарям чи, навпаки, через ненависть до них. Про думку нащадків не думали ані очорнювачі, ані лестуни. Але якщо лестощі, до яких вдається історик, аби піднятися, відразливі кожному, то до наклепів і очорнювання всі охоче прислухаються; це і зрозуміло: лестощі несуть на собі відразливий відбиток рабства,

²⁷ За доби Римської Республіки воїни-ветерани називали імператорами заслужених воєначальників.

²⁸ Всю надзвичайно цікаву промову Октавія Цезаря див.: Cassius Dio *Roman History* L.24-30. Промову Антонія до військ див.: Cassius Dio *Roman History* L.16-22.

тоді як підступність виступає під личиною любові до правди.»²⁹ «Не було нестачі в блискучих талантах і для оповідань про часи Августа, поки їх не взяла огида від цього дедалі більшого підлабузництва перед ним.»³⁰»

Октавій Август не міг не хотіти того, щоб понизити образ Клеопатри в очах і умах нащадків. Проти своїх повних здоров'я супротивників кволий Август програв майже в усьому: пишноті учт, дарах, благородстві, воєнному хисті. Особливо показове протиставлення пари Клеопатра (Венера, Ізіда) — Антоній (Діоніс, Озіріс)³¹ божественному Августу — далекому нащадкові Венери.

«Ідеологія Октавія була очевидно цілковито відмінна від ідеології його супротивника Марка Антонія. Два способи мислення, дві відмінні цивілізації зійшлися в двобої 2 вересня 31 року при Акції. Вся пропаганда, відтак, полягала в тому, щоб зневажити містичний аспект у способі урядування Антонія і Клеопатри, позбавити його властивої йому природи, зробивши об'єктом критики і несхвалення серед римлян... і нащадків».³²

Якщо справедливо те, що у *світовій* війні 31 року вершилася не тільки політична, а й символічна і культурна доля знаного на той час світу, то стануть зрозумілішими зусилля наступних поколінь щодо відновлення правдивого образу Клеопатри серед навали очорнюючих її мов. Існує відтак кілька паралельних "дискурсів" Клеопатри, що погано між собою ув'язуються. Головує — розпочатий у політиці Октавієм, у поезії Проперцієм — образ нікчемної жінки, хтивої повійниці, розбещеної розкошами. Супротивну позицію цьому поділяють, скажімо, арабські мислителі і Шекспір, неоднозначно ставиться до Клеопатри Горацій, ненавидить її Йосиф Флавій...

До створення образу Клеопатри, — хоч не завжди такого послідовного, як, певне, хотілося б імператору, — докладалися добровільно або вимушено поети "золотої" августівської доби — Вергілій, Горацій, Проперцій. Вергілій (70-19) в *Енеїді* стоїть на захисті рідних традицій проти єгипетської загрози. Горацій (65-8) ухитряється співати водночас хвалу і хулу Клеопатрі, зокрема в оді "До товаришів" (Октавій, Меценат і ін).^a Панегірист елегік Секст Проперцій (49-15) найбільше, певно, розвинув образ Клеопатри як хтивої розбещеної повійниці, жінки для Риму небезпечної, він же започатковує образ Клеопатри як образ варварства, яке загрожує знищити саму римськість.³³ Інша тема, яку підносила і досі під-

²⁹ Корнелій Тацит *Історія* Книга I.1.

³⁰ Корнелій Тацит *Аннали* Книга I.1 і див. також 2.

³¹ В їхню першу зиму, 41-40, Антоній і Клеопатра уклали союз — т.зв. "Неперевершена Пара" (Amimeton, Inimitable Lovers, La vie inimitable). Порівняйте цей факт у Шекспіровій подачі:

Антоній. Хай з Тібром сплине Рим, хай западеться
кряжистий Звід Імперії! Все — тлін,
всі Царства! Край мій — тут! Наш гній земний
годує і Людину, й Звірину;
а Благо людське — ось воно: як так
і отаке подружжя спарувати,
що й кари біль прийме один на двох,
світ бачитиме — Рівних нам нема!

Вільям Шекспір *Антоній і Клеопатра* 44-51. Пор.: *Книга Буття* 1.27-8.

³² Renaud Calvat. Cléopâtre: de Virgile à Mankiewicz. Origine et évolution d'un mythe // *Bulletin de l'Arelam*. — No. XXXII, juillet 1995. — pp. 43-57. — http://ce.eng.usf.edu/pharos/alexandria/history/cl_paper.html

³³ Секст Проперцій *Елегії* Книга II. 16; і Книга III. 11:

«Why Cleopatra, who heaped insults on our army, a woman worn out by her own attendants, who demanded the walls of Rome and the Senate bound to her rule, as a reward from her obscene husband?»

носить антиклеопатрівська пропаганда — тема інцесту, якою підмінюють священну символічність шлюбу єгипетських володарів, що відбивала відмінний від інших країн спосіб правління. Сенека (4 до Р.Х. — 65), пишучи про згубність пристрасті, наводить приклад Антонія.³⁴ Хтивою і деспотичною бачить Клеопатру Лукан (39-65).

Історик Йосиф Флавій (37-100) не спиняється перед найгіршими наклепами:

А ще вона по натурі була дуже жадібною і зважувалася на будь-яку підлість. Вона вже була отруїла свого брата, знаючи, що він має бути царем Єгипту, і це коли йому було тільки 15 років; а ще добилася того, що з допомогою Антонія убила сестру Арсіною, коли та прийшла із суплікою у храм Діани в Ефесі; бо якщо попереду їй світили гроші, вона (Клеопатра) могла осквернити і храми, і гробниці. Не було такого найсвятішого місця, звідки вона би не забрала собі прикрас; ані такого мирського місця, якого б вона не спустошила з усього, що могло б прислужитися хоч трохи жадобі цієї нищої істоти... з цієї причини вона постійно під'юджувала Антонія забирати в інших землі і віддавати їй... Щодо Антонія, він був настільки одержимий цією жінкою, що навряд чи причина тут тільки в її вмінні говорити, — не інакше як вона зачакловувала його; але йому було так соромно за найгірші її неподобства, що він не завжди слухав її, коли вона намовляла його їх робити.³⁵

Йосиф Флавій в Александрії не жив — жив його попередник, тлумач Старого Завіту і перший неоплатонік Філон Александрійський (?20 до Р.Х. - ?50 Р.Х.). Цей у своїх писаннях — попри безсумнівну обізнаність зі стилем життя і характером Клеопатри, попри старозавітне (негативне) ставлення до жіноцтва — про Клеопатру не згадав ні словом. Після апофеозу знеславлення, якого вона досягла завдяки "історичним" зусиллям Флавія, про неї забувають на століття. А коли згадують знову, то з пошаною: шітський енциклопедист X ст. Аль Масуді, наприклад, говорить про єгипетську царицю як про "останню представницю грецької філософії" і "останню берегиню грецької мудрості".

Каролінзьке відродження високого Середньовіччя вивело латинських августівських поетів на новий виток популярності, тому Бокаччо (1313-1375), пишучи біографії відомих жінок (*De claris mulieribus*, 1360-1374) в кількох рядках згадує і про Клеопатру, представляючи її жорстокою, жадібною і хтивою.

Noxious Alexandria, place so skilled in deceit, and Memphis so often bloody with our grief, where the sand robbed Pompey of his three triumphs. Rome, no day will ever wipe away the stain. Better for you Pompey, ill at Naples, if your funeral procession had crossed the Phlegraean Plain, or that you had bowed your neck to Caesar, your father-in-law.

Truly that whore, queen of incestuous Canopus, a brand burned by the blood of Philip, dared to oppose our Jupiter with yapping Anubis, and forced Tiber to suffer the threats of Nile, and banished the Roman trumpet with the rattle of the sistrum, and chased the Liburnian prow with a poled barge, and spread her foul mosquito nets over the Tarpeian Rock, and gave judgements among Marius's weapons and statues».

³⁴ «Що згубило цього видатного і таки справді обдарованого мужа, що привело його до чужинецьких звичаїв та неримських пороків, що, кажу, як не пияцтво, як не пристрасть до Клеопатри, — не менш жагуча, як те вино? Ось це й зробило його ворогом республіки; це не дозволило йому вистояти проти своїх ворогів...» (Луцій Анней Сенека *Моральні листи до Луцілія*: Лист 83.25, переклад Андрія Содомори).

³⁵ Шкода місця, щоб повністю процитувати описані Флавієм через сто років *post factum* хтиві залицяння Клеопатри до Ірода Іудейського, який «не тільки відмовився пристати на її ["адюльтерські"] пропозиції, але й скликав друзів на раду — чи не убити б її, поки вона в його владі, і тим позбавити від численних зол усіх, кому вона вже наприкрилася і ще наприкритися; і саме це буде на користь Антонію, позаяк вона напевне не буде йому вірною...» (Josephus Flavius *The Antiquities of the Jews* Book 15 Chapter 4.1-2). Своім варіантом історії Йосиф має завдячувати також імператору Веспасіану (Titus Flavius Vespasianus, 69-79), який за минулі і майбутні заслуги подарував йому римське громадянство, віллу, пожиттєву пенсію і своє родове прізвище.

Образ Клеопатри насправді відроджує з намулу Відродження. Той, хто не знав греки, тепер міг почитати Плутарха французькою (1519, 1559 – життєпис Антонія), англійською (1579 – життєписи Антонія, Цезаря, Кориолана). Експлуатація образу Клеопатри починається з 1540-х рр. У 1552 році Етьєн Жодель пише французьку драму про Клеопарту, а 1583 року італієць Джіральді Чінтіо – італійську. У 1578 році Робер Гарньє пише французьку драму *Марк Антоній*, яку в 1592 році перекладає англійською графиня Пембрук. Її вихованець, поет Самюел Данієл доповнює *Марка Антонія* іншою драмою – *Клеопатра*. У 1607 році Вільям Шекспір з двох трагедій робить одну – *Антоній і Клеопатра*. Показуючи Єгиптянку величною і живою людиною з великими почуттями і великим розумом, він підтверджує, що *Caesar non supra grammaticos*: імператори не владні над грамотними людьми. Позитивний образ Клеопатри у стосунках з Юлієм Цезарем знаходить вираження у ще одній тогочасній англійській п'єсі, *The False One*, Бомонта і Флетчера.

Як не дивно, знайшлося чимало поклонників Шекспіра, які, не поділяючи його захоплення Клеопатрою, переакцентували і продовжують переакцентувати її шекспірівський образ. Деякі їхні коментарі до тексту мають довільний (а часом і свавільний) характер, але скеровують розуміння читачів (і перекладачів) в одному керунку – на заниження образу великої духом шекспірівської цариці. Бачимо, як “очищений” образ її тепер уже добровільно підганяється під задані Августом параметри.³⁶

1901 року Бернард Шоу пише п'єсу *Цезар і Клеопатра* – з могутнім Юлієм Цезарем і дрібносилою, наївною, підпорядкованою римлянинові Єгиптянкою. П'єса виходить цілком антишекспірівська: пристрасті відмовляють у праві на історію. До 1905 року було, з перемінним успіхом, написано 127 театральних п'єс, 77 драм, 45 опер і 5 балетів³⁷. 1929 року єгипетський драматург Ахмад Шокі (Ahmad Shawqui) пише драму, в якій виводить Клеопатру захисницею східного світу від європейської навали.

XVIII століття залишає чимало скульптур і картин, які змальовують Клеопатру – переважно без натяків на Єгипет; орієнтальність (зазвичай клішована) повертається в картини тільки на початку наступного століття – тоді саме Наполеон організовує єгипетську експедицію (1798-9). В 1830-му французи завойовують Алжир, і орієнталізм впевненою ходою вступає в Європу. Картини з Клеопатрою у XIX ст. зазвичай використовують орієнтальні кліше, але глибше осмислює Клеопатру лише дехто (напр., Жан-Леон Жером – Jean Léon Gérôme, 1824-1904).

³⁶ Найхарактернішим випадком “опрацювання” Шекспіра в цьому плані є внесення ремарки, відсутньої в оригінальному тексті – “Клеопатра позіхає” – там, де героїня, нервово сміючись, просить дати їй мандрагори, аби забути в мертвому сні, напоєм викликаному, рани і болі душі (мандрагору давали пити пораниним солдатам). Вносячи цю ремарку, редактор академічного видання 1995 року “виправдовується” покликанням на найпершого автора цієї ремарки, Дж.Д.Вілсона, що вніс її в 1950 році: “Вілсон додав цю ремарку, і важко уявити собі, з огляду на контекст, що Клеопатра тут виражає щось ще, крім нудьги. ...Тут Клеопатра сама, без Антонія, не має що робити і нудиться” (*The Arden Shakespeare. Antony and Cleopatra*, ed. J.Wilders, London 1995, p.119). Це при тому, що інші коментатори залишили цілком відмінні “уявлення” про мотивацію слів і поведінки Клеопатри у цьому епізоді – як, наприклад, пані Джеймсон у своїй книзі *Характеристики жінок*, що вийшла в тому ж Лондоні ще 1833 року.

³⁷ Renaud Calvat, *op.cit.*

Образ Клеопатри експлуатує і реклама: тут він виконує функцію промоції засобів для наведення краси (напр., реклама шампуню Palmolive в журналі *Vogue* за 1918). Накидається на здобич і кінематограф,³⁸ використовуючи клеопатрокліше часом з відверто пропагандистською метою: після війни Італії з Туреччиною, в 1913 з'явився кінофільм про Клеопатру – жорстоку і хтиву супротивницю величі Риму. Звернули увагу на образ єгипетської цариці також і феміністки: «книжка Франсуази Ксенакіс (Francoise Xénakis) *Mouche toi Cléopâtre?* опублікована 1986 року – правдивий гімн фемінізму. Вона написана провокуючим стилем Франсуази Ксенакіс, а Клеопатра представлена в ній як жінка, яка вперше наважилася боротися проти чоловічої зверхності [le machisme, machismo]».³⁹

^a Квінт ГОРАЦІЙ Флакк

Ода 37 (До товаришів)

Аж нині пиймо! Нині босоніж, гей,
 об землю вдармо! Нині богам святим
 за давнім звичаєм салійським
 щедро столи приберімо, друзі!
 Бо ще недавно хто б надпити смів
 дідівський цекуб, поки шалена ця
 і Рим, і світлий Капітолій
 в хворій уяві своїй топтала?
 Від щастя п'яна, в колі розпусників
 уже й не знала, чим догодить собі
 й про що вже мріяти, та скоро
 влігся той шал: у вогні одне лиш
 судно вціліло; й протверезив її
 од вин Єгипту трепетний, справжній страх,
 як геть на хвилі під вітрилом
 повним мчала, за нею – Цезар
 у сплесках весел. Так за голубкою
 шуліка рине, вправний мисливець так
 полює зайця в сніжнім полі, –
 вже він на ту страхітливую жінку
 ладнав кайдани. Але ганебної
 уникла смерті: меч не злякав її,
 не стала суднами прудкими
 тихого сховку собі шукати –
 в свою палату, де лиш руїни вже,
 спокійнозора, входить, і змії їдких
 кладе до серця, й п'є всім тілом
 чорну отруту, й стає грізніша
 в тій вільній смерті: вже ж не лякатись їй
 лібурнських суден, вже не пливти на них
 ані рабинею ступати,
 вслід за тріумфом гучним у Римі.

салійські фестини – релігійні святкування

цекуб – вино з римських виноградників

у битві під Акцієм (2 вер. 31 р.)
 Октавій Цезар

Переклад Андрія Содомори.

³⁸ Загалом я натрапив на 45 кінематографічних фільмів (останні 2003 року), 14 телевізійних фільмів, 5 телесеріалів, які використовували в назві ім'я "Клеопатра", більшість з їхніх назв та описів не містить в собі нічого серйозного).

³⁹ Renaud Calvat, *op.cit.*